

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԵՒ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՄԷՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Հայերէնի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի հարեան հին լեզուների հետ ունեցած կապերի եւ ազդեցութիւնների հարցը վաղուց ի վեր եղել է գիտնականների ուշադրութեան կենտրոնում: Այդ լեզուների հետ ունեցած կապերի հիման վրայ կարող են բացայայտուել ոչ միայն հայոց լեզուի, այլեւ հայ ժողովրդի, նրա հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթի հնագոյն պատմութեան բազմաթիւ իրողութիւններ: Այս առումով, յատկապէս արժանաշիշատակ են Գրիգոր Ղափանցեանի, Իգոր Դիակոնովի եւ Գէորգ Ջահուկեանի աշխատութիւնները: Այնուամենայնիւ, Ջահուկեանի վերջին հիմնարար աշխատութեան հրատարակութիւնից¹ աւելի քան քսան տարի է անցել: Ներկայումս հնարաւոր է որոշ ճշգրտումներ կատարել, նոր նիւթեր եւ վերլուծութիւններ աւելացնել եղածին²: Մեր այս աշխատութեան ուշադրութեան կիզակէտում է մշակութային յատուկ ծանրաբեռնուածութիւն կրող անուանումների, այդ թւում՝ դիցանունների վերլուծութիւնը, առասպելաբանական եւ մշակութային իրողութիւնների համեմատական քննարկումը եւ ճշգրտումը:

Սոյն յօդուածում քննուում են հայերէնի եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարեան ու արեւմուտքում տարածուած եւ Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջում անհետացած հնագոյն լեզուների՝ խաթերէնի, խուռերէնի եւ խեթերէնի առնչութիւնների հարցը, որոշ չափով անդրադառնալով նաեւ խեթերէնին ազգակից, բայց մի քիչ աւելի ուշ անհետացած լուվերէնի խնդրին: Խուռերէնին ազգակից ուրարտերէնի հետ հայերէնի յարաբերութիւնը այլ խնդիր է ներկայացնում: Նախ, ուրարտերէնն աւանդուած է ոչ թէ Փոքր Ասիայից, այլ հենց Հայկական Լեռնաշխարհից, ապա՝ հայերէնի եւ ուրարտերէնի առնչութիւնները շատ խորն են ու բազմախառ (հնչիւնաբանութիւն, քերականութիւն, բառապաշար, անձնանուններ, տեղանուններ, դիցանուններ), որակապէս տարբեր հայ-խուռական առնչութիւններից³:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ԽԱԹԵՐԷՆԸ

Հին Փոքր Ասիայից յայտնի հնագոյն լեզուն խաթերէնն է, Փոքր Ասիայի հին բնիկների՝ խաթերի լեզուն (Hattic, Hattian): Ի տարբերութիւն հին անատոլիական լեզուների, այն հնդեւրոպական չէ: Հաւանական է համարուում խաթերէնի ծագումնաբանական կապը հիւսիսարեւմտակովկասեան՝ արեւազա-աղբղական լեզուների հետ⁴: Այն աւանդուած է խեթական աղբիւրներում, որոշ՝ յատկապէս ծիսական գրութիւններում, թէեւ արդէն վաղ խեթական ժամանակներից՝ Ք.ա. Բ. հազարամեակի առաջին դարերից իր տեղը սկսել է զիջել խեթերէնին եւ պալայերէնին ապա՝ անհետացել, ազդեցութեան հետքեր

թողնելով նրանցում (կրօնի, պաշտամունքի, պետութեան եւ մշակոյթի հետ կապուած բառերում):

Հայերէնի եւ խաթերէնի հաւանական ընդհանուր բառերից յիշատակելի են հետեւեալները: - uhu-aha՝ ծխական մի կանչ, huqawdիմ՝ կերուխումի ետեւից ընկնել-haggazuel՝ մատուակ, ջնար-zinar՝ երաժշտական մի գործիք, փաղ/բաղ-pala՝ համա-, եւ, նաեւ⁵: Սրանց պէտք է աւելացնել երկու բառ. 1՝ hali(ya)ri՝ (ծխական) երգիչ, որն անբաժանելի է խուռական halmi՝ երգ եւ հայ-խաղ՝ երգ բառերից⁶, եւ 2՝ huշմ/խաշմ՝ խեղ, կոտորած անդամով, պակասաւոր, համադրելի խաթական դարբնութեան աստուած Haš(a)milի հետ⁷ (Բալկաններից մինչեւ Կովկաս դարբնութեան աստուածութիւնները պատկերացուել են որպէս հաշմուած, հմմտ.՝ կովկասեան նարթական դիւցազնավէպերի դարբին-աստուածներին եւ յուն.՝ Հեփեսոսի կերպարը, որը նոյնպէս խաթական փոխառութիւն է համարուում)⁸: Այս զուգահեռները, որոնք բոլորը չէ, որ միարժէքօրէն ընդունելի են, հիմնականում, հակուած են բացատրելու որպէս միջնորդաւորուած ազդեցութեան արդիւնքներ (հիմնականում՝ խաթերէնից խեթերէն, ապա՝ հայերէն):

Կան նաեւ հայ-խաթական անուանաբանական համընկումներ: Այսպէս, Քսենոփոնը Մշոյ դաշտավայրի գետը՝ Մեղրագետը, անուանում է Tēleboas⁹: Այս անունն ակներեւօրէն համադրելի է teleb/p- արմատով հինանատոլիական անունների հետ, որոնք պէտք է կապուած լինեն խաթական Teleb/pinus, Teleb/pi (կրճատ տարբերակ)՝ դիցանունան հետ: Այս աստուածը հանդէս է դալիս որպէս ամպրոպի աստուած անհետացող որդի, որին կարողանում է գտնել միայն մեղուն (հմմտ.՝ Մեղրագետ-մեղու առնչութիւնը): Մեղրագետի շրջանը՝ Տարօն գաւառը, հին հնչողութեամբ՝ Տարաւն, միանգամայն համեմատելի է խաթական ամպրոպի աստուած Տարուի անունն հետ, որի խեթական ձեւն էր Tarawa: Նախաքրիստոնէական դարաշրջանում Տարօնը պաշտամունքի կենտրոնն էր ամպրոպային յատկանիշներ ունեցող Վահագն աստուած: Հաւանական է համարուում, որ Փոքր Ասիայի հիւսիսարեւելյան շրջանները մինչեւ Հայկական Լեռնաշխարհ, հնում բնակեցուած են եղել խաթերին ազգակից ցեղերով¹⁰: Այս համընկումները ցոյց են տալիս, որ խաթերէնը կամ նրա մի բարբառը, իրօք, հաւանաբար հնում խօսուել է Հայկական Լեռնաշխարհում: Ըստ այդմ, կարող էին լինել նաեւ հայ-խաթական ուղղակի առնչութիւններ¹¹:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ԽՈՒՌԵՐԷՆԸ

Խուռերէնը հին Փոքր Ասիայի ամենատարածուած լեզուներից էր: Խուռական անունները Հիւսիսային Միջագետքում եւ յարակից շրջաններում ի յայտ են գալիս Ք.ա. Բ. հազարամեակի կէսերից, իսկ հնագոյն գրութիւնները՝ մօտաւորապէս Ք.ա. 2000ին: Տարածուած է եղել Հիւսիսային Միջագետքում, Սիրիայում, Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում եւ արեւմուտքում: Խուռական հասարակութեան մէջ նշանակալի է եղել ծագումով հնդարիական վերնախաւի դերը, որի լեզուով են մեկնաբանուում խուռական որոշ իշխանաւորների անուններ, դիցանուններ եւ ձիւլարժութեան եզրեր: Խուռերէնը նշանակալի ազդեցութիւն է թողել ուշ-խեթական մշակոյթի ձեւաւորման վրայ (փոխառուել են եզրեր, դիցանուններ, անձնանուններ): Այն յայտնի է մի քանի բարբա-

ուային տարբերակներով¹²: Լեզուաբանորէն ազգակից է ուրարտերէնին, թէեւ դժուար է միարժէք որոշել նրանց մերձաւորութեան աստիճանը: Տարածուած, բայց եւ այնպէս համընդհանուր ընդունելութիւն չունեցող վարկածի համաձայն խուռերէնը եւ ուրարտերէնը ցեղակից են հիւսիսարեւելակովկասեան՝ նախեան-դաղստանեան լեզուներին¹³:

Հայ-խուռական լեզուական առնչութիւնների առաջին հանգամանակից ուսումնասիրութիւնը պատկանում է Ղափանցեանին¹⁴: Յետագայ ուսումնասիրութիւններից կարելի է յիշել Ջոն Գրեպինի¹⁵, Դիակոնովի¹⁶, Ներսէս Մկրտչեանի¹⁷, Մարգարիտ Խաչիկեանի¹⁸ անդրադարձները այդ թեմային: Եղած նիւթը քննական կերպով ներկայացուած է Ջահուկեանի հիմնարար աշխատութեան մէջ¹⁹:

Ստորեւ ներկայացւում է հայերէնում առաւել հաւանական խուռական ծագման բառերի մի ցուցակ²⁰: Այսպէս՝ անագ-anagi (նոյն ծագումն ունի ինչ որ ասոր. anāku, շումեր. niggi, naggu հոմանիշները, բայց հայկական ձեւն առաւել մօտ է խուռականին), աստել՝ կին ընտրել, ուզել-ašti՝ կին, խաղող-haluli՝ ինչ-որ պտուղ (նոյնական է ուրարտ. haluliին, որը ներկայումս թարգմանւում է որպէս խաղող²¹, եւ հայերէն բառը կարող է ուրարտական փոխառութիւն համարուել), խննր-hinzuri՝ նոյն իմաստով, խոռ՝ ժլատ-hurri՝ խուռների ինքնանուանումը, նոռ-nuranti՝ նոյն իմաստով (բառը ծագումով աքաղական է եւ հայերէնին կարող էր անցնել նաեւ սեմական աղբւրից), տուղտ՝ մի տեսակ բոյս-tultu՝ ինչ-որ բոյս: Սրանց, որոշ կասկածով, աւելացւում է եւս մի քանի բառ՝ փոխել-puh՝ նոյն իմաստով եւ քաքար՝ մի տեսակ խմորեղէն-kakkari՝ նոյն իմաստով (այս բառերը ծագումով աքաղական են): Ըստ Ներսէս Մկրտչեանի յղուած աշխատութեան, հայերէնում կան մի շարք խուռական բոլսանուններ:

Իրականում հայերէնի եւ խուռերէնի բառային ընդհանրութիւններն աւելի շատ են, որոնցից շատերը փոխառութիւններ են աքաղերէնից (յաճախ խուռական միջնորդութիւն են ենթադրում հայերէնում մի շարք այլ աքաղական բառերի համար, օրինակ՝ ագոռ, կնիք եւն.): Հետաքրքրական մի օրինակ է հայ-խաթական առնչութիւնների թւում յիշուած հայ. խաղ՝ երգ բառը, որին միանգամայն համապատասխանում է խուռ. նոյնիմաստ halmi (խուռերէնում -mi-/mmi բառի իմաստը շատ չփոխող վերջածանց է)²²: Դիակոնովը խուռական ծագում է վերագրում նաեւ հայ. աղխ՝ ցեղ, գարմ, ժողովուրդ, աղախին եւ ծառայ բառերին: Թէեւ Ջահուկեանը մերժում է այս համեմատութիւնները, բայց եւ այնպէս, սրանցից առաջինը եւ երկրորդը որոշակիորէն հաւանական են՝ հմտ. խուռ. Allae՝ տիրուհի, որից եւ ենթադրեալ *alla(e)hhi՝ տիրային եւ *alla(e)hhini՝ տնտեսութեան կառավարչուհի²³: Հայկական ընտանեկան եզրաբանութիւնն առաւել լաւ պահպանուածն է հնդեւրոպականների մէջ²⁴, որն ակնարկում է նաեւ հայկական նահապետական ընտանիքի վաղնջական, հնդեւրոպականին առաւել մօտ վիճակը²⁵: Աղխ եզրը պարզ հոմանիշներ ունի հայերէնում, բայց եւ այնպէս, եթէ այս համեմատութիւնները ճիշտ են, ապա կարելի է կարծել, որ հնագոյն հայկական ընտանիքի կառուցուածքի վրայ եղել է նաեւ խուռական ազդեցութիւն²⁶:

Կան նաեւ հայ-խուռական անուանաբանական ընդհանրութիւններ: Ղափանցեանը ներկայացրել է խուռերէնից հայերէնին անցած մի շարք յատուկ անուններ, որոնցից, ըստ Ջահուկեանի, քիչ թէ շատ հաւանական կարող են լինել հետեւեալները՝ Ակիթ-Akitta/i, Արտիթ-Arditi, Բութ-Putu: Բացառիկ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն, որ ազգային աւանդութեան մէջ հայոց նախահայր Հայկի երեք որդիներից երկրորդի Սոռ անունը դիտուում է որպէս խուռիների անուանադիր նախնի²⁷: Իրօք, այս անունը նոյնական է խուռիների ցեղանուան հետ (սեպագիրը նշաններ չունի օի համար՝ այն հաղորդուել է ուով եւ սեպագիրը hurriin հնչել է մօտաւորապէս խո՞րը, որը հայերէնում կանոնաւոր կերպով դարձել է խոռ, հմմտ.՝ այդ ցեղանուան եբր. הֹרִי, յուն. choraiois ձեւերը), որն իր հերթին համադրուում է խուռաւորարտական huradi՝ ռազմիկ, պահուորդ բառի հետ²⁸: Այսպիսով, հայոց ազգածագման աւանդութեան մէջ պահպանուել են յիշողութիւններ խուռիների վերաբերեալ, բայց ներառուած Հայկեանների տոհմի, եւ ոչ օտար ցեղերի մէջ: Սա թերեւս կարող է մեկնաբանուել խուռիների որոշ խմբերի՝ հայերի մէջ ձուլուելու փաստով:

Մուռական առասպելաբանութեան մէջ կենտրոնական տեղ էր գրաւում ամպրոպի աստուած Թեշուբը (Teššub, համապատասխանում է ուրարտական Teišebaին): Ուշ-խեթական դարաշրջանում՝ Ք.ա. 1400ից յետոյ նա գերագոյն դիրք էր գրաւել նաեւ խեթական Կայսրութիւնում: Յատկանշական է, որ խեթական Կայսրութեան եւ խուռերէնի անհետացումից շատ դարեր յետոյ՝ Ք.ա. Ը-է. դդ. այդ դիցանումը կազմուած խուռական արքայանուներ են յիշուում Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում՝ Շուբրիա երկրում եւ մերձակայքում (Hu-Teššub, Ik-Teššub, [...]gi-Teššub եւն.)²⁹: Դա ցոյց է տալիս խուռերէնի դոյատեւումը այդ երկրամասում եւ նրա՝ ամպրոպի աստուած պաշտամունքի մի նշանաւոր կենտրոն լինելը: Շուբրիան համապատասխանում է յետագայ հայկական Սասունի շրջանին՝ հայոց դիւցազնավէպի Սասնայ Մռերի հայրենիքին: Դիւցազնավէպում Սասունը հիմնում են Սանասարը եւ նրա երկուորեակ եղբայր Բաղդասարը, Տիգրիս գետի մի վտակի ափին: Ըստ Մանուկ Աբեղեանի մանրամասն հիմնաւորման, Սանասարը՝ դիւցազնավէպի հերոսների զէնքի՝ կայծակի թրի առաջին տէրը, ամպրոպի աստուած մի կերպարն է³⁰: Յատկանշական է, որ Թեշուբը եւս երկուորեակ է՝ նա յղացուում է իր եղբայր Թաշմիշուի եւ Տիգրիս գետի հետ միասին: Ըստ այդմ, Սանասարը, որ իր երկուորեակ եղբոր հետ հիմնում է Սասունը Տիգրիսի մի վտակի ակունքներում, փաստօրէն ուշ վիպական տարբերակն է տեղի հին ամպրոպային աստուած՝ Շուբրիայի Թեշուբի³¹: Նոյնիսկ թւում է, թէ Թեշուբ/Թէշեբայի անուան մի հեռաւոր արձագանգը պահպանուել է Սասունի եւ Մուշի յարակից շրջանների հայոց բանահիւտութեան մէջ: Այդպէս կարող է մեկնաբանուել սասունցիների եւ մշեցիների սերունդներով բնակեցուած Իրինդ գիւղում բանահաւաք Ռ. Խաչատրեանի կողմից 2008ին գրանցուած մի երգի կրկներգը՝ «Թեշիբ, Թեշիբ, Թեշիբ, Գայլ»³²:

Թեշուբի պաշտամունքի հետքեր կարելի է տեսնել նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի այլ շրջաններում, որտեղ բազում հնագոյն անուանումներ, նաեւ խուռական ծագման, անցել են հայերէնին: Թեշուբի պաշտամունքի կենտրոնները յայտնի են սեպագիրը Kum- արմատով անուանումներով (Kummi,

Kummiya): Հայոց գերագոյն Արամագղ աստծու - որն ի թիւս այլոց նաեւ ամպրոպային յատկանիշներ ունէր - պաշտամունքի կենտրոնն էր Անի-Կամախը, որը խեթական ժամանակներում յայտնի էր որպէս Kummaha, եւ ամպրոպի աստծու պաշտամունքի մի նշանաւոր կենտրոնն էր: Սա ցոյց է տալիս, որ Արամագղը տեղի Թեշուբի մի ժառանգորդն էր³³: Կուժայրին՝ ներկայիս Գիւմրին, թերեւս նոյնպէս կապուած է Թեշուբի առասպելների հետ³⁴:

Թեշուբի գլխաւոր հակառակորդներից էր քարէ հրէշ Ուլլիկումմին (Ullikummi, որը յաճախ մեկնաբանուում է որպէս «Կուժնի քաղաքը կործանող» ինչը, ամենայն հաւանականութեամբ, միայն կեղծ՝ ժողովրդական ստուգաբանութիւն է)³⁵: Այս անունը, որտեղ -mmi նկարագր է խուռական անասն լինել (տե՛ս՝ վերեւում), շատ է յիշեցնում ուրարտական աղբիւրների մերձեւանեան Ueliku-ni/hi երկրի անուանումը (ni ն եւ hi ն ուրարտական անասններ են), որը հին հայկական Գեղարքունիին է (յետագայում՝ Գեղարքունիք, հայերէնին բնորոշ w>q զարգացմամբ): Հենց Uelikuni երկրի տարածքներում են կենտրոնացած հնագոյն Հայաստանի հանելուկային վիշապ քարակոթողները, եւ կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղանունը, ի վերջոյ, կապուած է հին առասպելական քարէ հրէշի անուն հետ³⁶:

Կարծիք կայ, որ հայկական առասպելական արալէգենդի (այլ կերպ՝ առլէգ, յառլէգ) անուանումը խուռական է³⁷, բայց այն միանգամայն պարզ եւ ճշգրիտ բացատրուում է հայերէնով, իսկ խուռական մեկնաբանութիւնը կամայական է³⁸:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ՀԻՆ ԱՆԱՏՈՒԿԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Հին անատոլիական լեզուները երբեմն կոչուում են նաեւ խեթալուսական լեզուներ: Դրանք են՝ խեթերէնը (Hittite), պալայերէնը, լուվերէնը՝ սեպագիր եւ գաղափարագրային ձեւը (hieroglyphic)՝ տարբերակներով, ապա՝ աւելի ուշ ւանդուած լիկիերէնը, լիդիերէնը, կարիերէնը³⁹: Սրանցից խեթերէնը, պալայերէնը եւ լուվերէնն են, որ տարածուած են եղել Հայկական Լեւոնաշխարհի մերձակայքում, իսկ միւսները խօսուել են աւելի արեւմտեան շրջաններում: Հնագոյն խեթական անուանումներն այլալեզու սեպագիր աղբիւրներում ի յայտ են գալիս Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջից, իսկ խեթական գրութիւնները՝ Ք.ա. Ժ. դարից: Խեթական Կայսրութիւնը, Խաթուսաս կենտրոնով (ժամանակակից Անկարայից ոչ-հեռու) տարածուած է եղել Հայկական Լեւոնաշխարհից արեւմուտք, ընդգրկելով Կապադոկիան:

Սովորաբար այդ լեզուները դիտուում են իբրեւ հնդեւրոպական լեզուախմբի մի առանձին, միւսներից բաւական հեռու մի ճիւղ: Ըստ ամերիկեան լեզուաբան Է. Ստարտեւեանտի վարկածի, անատոլիական եւ միւս հնդեւրոպական լեզուների մայր լեզուն՝ նախահնդխեթերէնը սկզբից բաժանուել է երկու ճիւղի՝ անատոլիական եւ հնդեւրոպական: Առաջինի ժառանգներն են վկայուած անատոլիական լեզուները, իսկ երկրորդը, նշանակալիորէն աւելի ուշ, նորից ճիւղաւորուել է, որի հետեւանքով սկիզբ են առել միւս բոլոր հնդեւրոպական լեզուները (այս վարկածը, թէ՛ եւ ներկայումս բաւական տարածուած, բայց միարժէքորէն ընդունուած չէ)⁴⁰:

Հայերէնի եւ խեթերէնի ընդհանրութիւնների վերաբերեալ առաջին աշխատութիւնները գրուել են Ն. Մարտիրոսեանի, ապա՝ Ղափանցեանի կողմից⁴¹: Յետագայում այդ հարցին անդրադարձել են այլ հեղինակներ եւս, որոնցից առաւել արժանաշիշատակ է Ջահուկեանը: Հայոց լեզուի պատմութեան վերաբերեալ իր վերջին հիմնարար աշխատութեան մէջ Ջահուկեանը ճշգրտում է Հայերէնի եւ անատոլիական լեզուների յարաբերութեան եւ ընդհանրութիւնների հարցը, եւ ներկայացնում է առաւել հաւանական ընդհանրութիւնների մի շարք⁴²:

Հիմք ընդունելով այդ շարքը, հայերէնի՝ անատոլիական լեզուներից կատարուած հնարաւոր փոխառութիւններից յիշատակելի են հետեւեալները (եթէ յատուկ չի նշուում, ապա լատինական այբուբէնով ներկայացուում է խեթական բառը)՝ բրուտ-բրուտ՝ կաւ, ընթրիք-etri՝ ուտելիք, լախուր/նեխուր-lahhura՝ տերեւաւոր մի բոյս, խաղալ (չարժուել, արշաւել)-halai՝ շարժուել, խառն-harnamniya՝ խառնել, գրգռել, խողխողել-hullhuliyā՝ կռուել, սպանել, հատել-hattāi՝ հատել, տառեղն(արագիլ)-tarlā՝ մի թռչուն, փախչել-parh՝ հալածել, քշել, փշուր-pars՝ փշրել:

Չի բացառուում, որ խեթերէնում էլ փոխառութիւններ լինէին հայերէնից: Եթէ այդպէս է, ապա հնագոյն հայերէնի կրողները պէտք է մինչեւ խեթերէնի ու իւթական կայսրութեան անկումը գտնուէին խեթերին հարեւան շրջաններում, այսինքն՝ Պատմական Հայաստանում եւ/կամ մերձակայքում: Ջահուկեանը հնարաւոր է համարում, որ հետեւեալ բառերը անատոլիական լեզուներին անցած լինեն հայերէնից՝ հաւնել-han՝ դատարկել, պարպել, հազ-haz(z)ita՝ մի թխուածք, ալիք-լուվ. a(a)li՝ ծով (յատուկ անունների բաղադրիչ), ասր (բուրդ)-ešri՝ նոյն իմաստը, թլիփ (եզր)-telipuri՝ շրջան, երկրամաս, լուծ-luzzi՝ կոռ, պարտադիր աշխատանք, խուղ-hīla՝ բակ, փարախ, գոմ, հարկահանել-harganu՝ ոչնչացնել, մատաղ-լուվ. Mantalli՝ զոհատեսակ, տաղ-taliya՝ ձայն տալ, հայել (աստուածներին), փող-pulla՝ մի տեսակ աման:

Կարծիք կար, որ հայերէնի անատոլիական շերտը գալիս է համեմատաբար ուշ աւանդուած գաղափարագրային լուվերէնից, բայց ինչպէս նշում է Ջահուկեանը, հայ-անատոլիական ընդհանրութիւնները գաղափարագրային լուվերէնի համապատասխան բառերի հետ յատուկ մերձաւորութիւն չեն ցուցաբերում: Այսպիսով, յիշեալ կարծիքը միայն մտահայեցողական է, հիմնուած այն տեսակէտի վրայ, որ հնագոյն հայերէնի կրողները յայտնուել են Հայկական Լեռնաշխարհում ուշ՝ իւթական կայսրութեան անկումից յետոյ:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում հայ-անատոլիական ընդհանուր յատուկ անունների քննութիւնը: Դրանցից առաւել յայտնի է հայերէն Մուշեղ անձնանունը, որն ակնյայտօրէն նոյնական է խեթ. Muršiliին՝ այդ անունով յայտնի են մի քանի խեթական արքաներ: Յատկանշական է, որ հայոց հին վէպերում հանդէս եկող Մուշեղ սպարապետի առասպելականացած կերպարը եւս կապեր է դրսեւորում արեւմտափոքրասիական լիդիական Միւրսիլոս (Muršiliի յունական ձեւն է) արքայի առասպելական կերպարի հետ⁴³:

Գիտական գրականութեան մեջ շատ յաճախ նշուել է հայոց առասպելական Անգեղեայ Տորքի (աղբիւրներում աւելի յաճախ Տուրք) եւ խեթարուվական ամպրոպի աստուած Tarhu(nt)ի (տարբերակ՝ Tarku), անունների նմանու-

թիւնը, սակայն որպէս Տորք ներկայացուող անունը, դատելով ըստ ձեռագրերի, ամենայն հաւանականութեամբ, սխալ ձեւ է՝ ճիշտն է Տուրք, մի անուն, որն աւանդուած է հայոց մէջ⁴⁴: Ըստ այդմ, այս համադրութիւնից թերեւս պէտք է հրաժարուել⁴⁵: Ամենայն հաւանականութեամբ կապուած չեն նաեւ երբեմն որպէս հայ-լուսակաւ անուանութիւնների փաստարկ ներկայացուող հայերէն շանթ՝ կայծակ բառը եւ լուսակաւն Santa՝ աստուծո անունը (վերջինս Ժանտախտի, եւ ոչ շանթ-կայծակի աստուած էր)⁴⁶:

Հայկական Լեոնաշխարհի հարաւի եւ արեւելքի (Վանայ եւ Սեւանայ լճերի շրջանի), այսինքն՝ խեթերի պատմական հողերից բաւական հեռու ընկած տարածքների որոշ հին անուանումների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ, ամենայն հաւանականութեամբ, այդտեղ եղել է խեթերէնին մօտ լեզուով խօսող բնակչութիւն: Այս լեզուից կարող էին ծագել Սեւան, Սիւնիք տեղանունները, հմմտ.՝ խեթ. šiui-, šiuna/i՝ աստուած>արեւի աստուած, šiwanni՝ աստուածային բառերը, հնդեւրոպական արեւի եւ լուսաւոր երկնքի աստուծո *dyeu անունից (սեպագիր Տն խեթերէնում սովորաբար ներկայացնում է s հնչիւնը): Յատկանշական են Սիւնիքի արեւ հիմքով տեղանունները, որոնց մէջ Արեւիս, Արեւիք, Արեւեաց տուն ձեւերը ցեղանուանական բնոյթ ունեն (որպէս «արեւեաններ»՝ արեւապաշտների ցեղ/երկիր, Սիւնիքի հաւանական թարգմանութիւնը)⁴⁷: Դրանց պէտք է աւելացնել իշխել, իշխան կարեւոր մշակութային եզրերը (երկրորդը՝ նաեւ Սեւանի ձկան վերաբերեալ), որոնք նոյնպէս, ամենայն հաւանականութեամբ, ծագում են այդ լեզուից (խեթ. Išha/ešha՝ տէր, իշխան)⁴⁸:

Խեթական տեսք ունի հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմաւիրի անուանումը: Հին *Armawirah (Արմաւիր, սեռ. Արմաւրայ) առաջին մասի համար հմմտ.՝ Arma՝ լուսին, լուսնաստուած, յայտնի խեթերէնում, լուսնէնում, դադափարագրային լուսնէնում, լիկերէնում ու լիդերէնում: Երկրորդ մասը համադրելի է խեթերէն pir՝ տուն, կրօնական ոլորտում՝ աստուծո տուն, տաճար բառերին (հայերէն ձեւը՝ Վիր վերջաւորութեամբ, հայերէնին բնորոշ զարգացման արդիւնք է. այն մօտ է արմատի խեթականին եւ ոչ միւս անատոլիական ձեւերին՝ հմմտ.՝ լուս. Parna՝ տուն): Ըստ աւանդութեան (Խորենացի Ա.Ժբ. Սեբէոս Ա.), Արմաւիրը հիմնել է Հայկի թոռ Արամայիս/Արմայիսը: Ակնյայտօրէն նոյնական Armais անունը, յունական հաղորդմամբ, յայտնի Արեւմտեան Փոքր Ասիայից՝ Լիկիայից⁴⁹, համարուում է անատոլիական «լուսին» բառի տեղական համարժէքը: Յատկանշական է, որ լուսնաստուածը հին հայոց աւանդոյթում յիշուում է հենց Արմաւիրի անուանութեամբ՝ առասպելական արքայ Վաղարշակը Արմաւիրում կանգնեցնում է արեւի, լուսնի եւ իր նախնիների արձանները (Խորենացի Բ.ը):

Հնարաւոր է նաեւ հայոց նոր մայրաքաղաքի՝ Երեւանի (ուրարտ. Էրեբունի) անատոլիական ստուգաբանութիւնը: Այդ առումով Էրեբունի-Երեւանը համադրելի է խեթ. Arawa/arawanni՝ ազատ բառին, հմմտ.՝ խեթ. Arawanna (տարբերակներ՝ Arawanna, Arawunna) քաղաքանունը, որպէս «Ազատ քաղաք»⁵⁰ (ախ եւ նի հերթագայութիւնը բնորոշ է լեզուից-լեզու անցումներին՝ հմմտ. հայ. Եկեղիք, Անձիտ, որոնք համապատասխանում են յուն. Ակիլիսենէ եւ ասուր. Էնզիտէ ձեւերին): Բառի արմատը համաանատոլիական է: Յատկանշական է, որ արեւմտեան Փոքր Ասիայից՝ Լիկիայից յայտնի է Erea քաղաքա-

նունը (յունարէն թարգմանուած որպէս «Ազատ քաղաք»), որը, հաշուի առնելով անուան յետագայ հնարաւոր փոփոխութիւնները, համեմատելի է էրբուհի (ուրարտ. Քն կարող է ընթերցուել Վ կամ Ն, իսկ վերջին -նին ածանց է) եւ, առաւել չափով, Երեւանի հետ⁵¹ :

Էրբուհիի անատոլիական՝ լուվական մեկնաբանութեան համար հեշտ է պատմական բացատրութիւն գտնել: Քաղաքի հիմնադիր Արգիշտի առաջինը նշում է, որ նա այդտեղ վերաբնակեցրել է արեւմուտքից՝ Սաթէ եւ Ծուփանի (Մալաթիայի եւ Ծոփքի շրջաններ) երկրներից բերուած գերիներէի, որոնց էլ, կարծում են, ազատ է արձակել եւ դարձրել ամրոցի կայազօրը: Այդ երկրների - որոնք յաճախ կոչուում են «նորիսթական» կամ, աւելի նոր եզրով՝ «սիրիաիսթական» - բնակչութիւնը մեծ մասով լուվական էր:

Արմաւիրի անունը աւանդուած է համեմատաբար ուշ՝ յունական եւ հայկական աղբիւրներում: Աւելի վաղ՝ ուրարտական դարաշրջանում Արմաւիրի տարածքը ներառուած էր նոյն Արգիշթի⁵² առաջինի հիմնադրած Արգիշթիխի-նիլի կազմում (Արմաւիրի կենտրոնը գտնուում է տարածքի արեւելեան, իսկ Արգիշթիխիլիինը՝ արեւմտեան բլուրի վրայ, իրարից մի քանի կիլոմետր հեռու): Արմաւիրի բլուրի վրայ, հզօր ուրարտական շինութիւններից զատ, բացայայտուում է նախաուրարտական դարաշրջանի մի սրբազան տաճարային համալիր⁵³: Պաշտամունքային կառոյցներ կային նաեւ ուրարտական դարաշրջանի Արմաւիրում⁵⁴, եւ կարծիք կայ, որ Արմաւիրի նշուած հայկական տաճարական համալիրը ձեւաւորուել է բլրի վրայ եղած ուրարտական տաճարի ոչ մեծ վերակառուցման հետեւանքով⁵⁵: Ընդհանրապէս, Արմաւիրը կարող էր ձեւաւորուել պաշտամունքային համալիրի շուրջը (թերեւս նուիրուած լուսնաստծուն): Ոքե՞ր պիտի լինէին Արմաւիրին անուն տուած անատոլիացիները: Աղբիւրներից դատելով, Արմաւիրի բլուրը կառուցապատել է Արգիշթի Ա-ի որդի Սարգուրի Բ-ը (Ք.ա. Ը-դ.): Իսկ խեթերէնը, ինթական կայսրութեան անկումից (Ք.ա. ԺԲ-դ. սկիզբ) մի քանի դար անց, ուրարտական ժամանակներում, արդէն վաղուց մեռած պիտի լինէր: Այսինքն, Արմաւիրի անունը, հաւանաբար պէտք է ծագէր այդ տարածքներում վաղուց ի վեր եղած անատոլիական՝ խեթերին մօտ բնակչութեան լեզուից:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գէորգ Զահուկեան, Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Շրջան, Երեւան, ՀՄՄՀ ԳԱ Հրատ., 1987:

² Ներկայացնենք ճշգրտման միայն մէկ օրինակ. Ղափանցեանի կողմից նշուած եւ Զահուկեանի կողմից ընդունուած ու բազմիցս յղուած հայերէն գորգ-խեթ. Kurka՝ ծածկոց համապատասխանութիւնը պէտք է մերժուի, քանի որ, ինչպէս պարզուել է նորայայտ գրութիւններից, խեթերէն բառը նշանակում է ոչ թէ «ծածկոց», այլ «քուռակ», եւ ի վերջոյ, ստուգաբանորէն կապուած է հենց այդ բառի հետ (Հ. Հմայակեան, «Ղափանցեանը Եւ ինթագիտութիւնը». բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախօսութիւն (ձեռագիր). նաեւ՝ ըստ J. Puhvel, Hittite Etymological Dictionary. Vol. 4, Berlin-New York-Amsterdam, Mouton de Gruyter, 1997, էջ 267):

³ Հայ-ուրարտական առնչութիւնների վերաբերեալ ամենալիակատար աշխատանքը մնում է Զահուկեանի «Ուրարտերէնը Եւ Հայերէնը» յօդուածը՝ Բաբկէն Առաքել-

- եան, Գէորգ Ջահուկեան, Գաղիկ Սարգսեան, *Ռւրարտու-Հայաստան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1988, էջ 127-168:
- ⁴ V.V. Ivanov, “Ob Otnoshenii Khattskogo Yazika K Severozadnokavkazskim Yazikam” (*Խեթերէնի եւ հիւսիսարեւմտակովկասեան լեզուների առնչութեան մասին*), *Drevnyaya Anatoliya (Հին Անատոլիա), Մոսկուա, Nauka*, էջ 26-59:
- ⁵ Ջահուկեան, *Հայոց*, էջ 321:
- ⁶ Ա. Պետրոսեան, «Հայկական Աւանդական Դրամայի Ակունքների Շուրջ», *Պատմա-բանասիրական Հանդէս*, 2006, 2, էջ 262:
- ⁷ Ա. Պետրոսեան, «Ստուգաբանութիւններ», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 2007:
- ⁸ V.G. Ardzinba, “K Istorii Kul’ta Jeleza I Kuznechnogo Remesla (Pochitanie Kuznitsy u Abkhazov)” (*Երկաթի եւ դարբնի արհեստի պաշտամունքի պատմութեան մասին. դարբինների պաշտամունքը արեւազների մօտ*), *Drevniy Vostok: Etnokul’turnye Svyazi (Հին Արեւելք. ազգամշակութային կապեր)*, Մոսկուա, Nauka, 1988, էջ 282.
- ⁹ Գսենդիոն, *Անաբասիս*, թրգմ.՝ Սիմոն Կրկեաշարեան, *Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան*, 1970, IV, 4, 3:
- ¹⁰ I. Singer, “Who Were the Kaška?”, *Phasis*, 2007, 10/1, էջ 166-181:
- ¹¹ Այս հարցերի վերաբերեալ տե՛ս՝ A. Y. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, Journal of Indo-European Studies Monograph 42, Washington DC, Institute for the Study of Man, 2002, էջ 144:
- ¹² *Խուրիերէնի վերաբերեալ տե՛ս օրինակ՝* I. M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäisch (Խուրիերէնը եւ ուրարտերէնը)*, Munich, R. Kitzinger, 1971. *Նաեւ՝* M.L. Khachikyan, *Khuritskiy I Urartskiy Yaziki (Խուրիերէն եւ ուրարտերէն լեզուները)*, Երեւան, *Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ*, 1985. *Նաեւ՝* G. Wilhelm, “Hurrian,” *The Cambridge Encyclopedia of World’s Ancient Languages*, Cambridge, State University of New York, էջ 95-118:
- ¹³ Այս հարցի վերաբերեալ տե՛ս յատկապէս՝ I.M. Diakonov, S.A. Starostin, “Khurrito-Urartskiy I Vostochnokavkazskie Yaziki” (*խուրի-ուրարտերէնը եւ արեւելակովկասեան լեզուները*), *Drevniy Vostok: Etnokul’turnye Svyazi, Մոսկուա, Nauka*, 1988: *Ըստ Ջահուկեանի, խուրուրարտերէնը, հիւսիսակովկասեան եւ հնդեւրոպական լեզուները մտնում են լեզուական աւելի մեծ խմբի՝ նոստրատիկ ամբողջութեան մէջ* (G.B. Djhaukian, *Vzaimootnoshenie Indoevropeskiikh, Khurrito-Urartskikh I Kavkazskikh Yazikov (Հնդեւրոպական խուրու-ուրարտական եւ կովկասեան լեզուների փոխառնչութիւնը)*, Երեւան, *Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ*, 1967): (Այս կարծիքն ընդունելութիւն չի գտել մասնագէտների շրջանում): Հետաքրքիր է, որ վերջերս նման մի տեսակէտ է արտայայտուել Ա. Ֆուրնէի եւ Ա. Բոմհարդի կողմից, ըստ որի խուրուրարտերէնը հնդեւրոպական լեզուների մի հեռավոր ազգակիցն է (A. Fournet, A. Bomhard, *The Indo-European Elements in Hurrian*, La Garenne Colombes/Charlston, 2010), որը խստօրէն քննադատուել է (A. Kassian, “Review of: The Indo-European Elements in Hurrian, by Arnaud Fournet & Allan R. Bomhard (2010)” *Journal of Language Relationship*, No. 4 (2010), էջ 199-206:
- ¹⁴ Գրիգոր Ղափանցեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Հին Շրջան*, Երեւան, *ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1961, էջ 104-130:
- ¹⁵ Հեղինակի՝ այս թեմային նուիրուած վերջին աշխատանքներից տե՛ս՝ J. Greppin, “Substratum in Armenian”, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 2006.
- ¹⁶ I.M. Diakonov, *Yaziku Drevney Peredney Azii (Հին Առաջաւոր Ասիոյ լեզուները)*, Մոսկուա, Nauka, 1967, էջ 359. *Նաեւ՝* I. M. Diakonoff, “Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian”, *Journal of the American Oriental Society*, 1985, 4:
- ¹⁷ N.A. Mkrtchyan, “Substratnie Nazvaniya Rasteniy V Armyanskom Yazike” (*Բոյսերի հիմնանունները հայերէնի մէջ*), *Drevniy Vostok*, 3, Երեւան, 1983:

- ¹⁸ Khachikyan, էջ 54-56.
- ¹⁹ Ջահուկեան, Հայոց, էջ 422-427:
- ²⁰ Պէտրոսեան, որ այն չի կարող ճշգրիտ պատկերացում տալ հայերէնի՝ խոսերէնից կատարուած փոխառութիւններէ վերաբերեալ, որովհետեւ դրանց մի մասը կարող է հայերէնին անցած լինել խոսերէնին ազգակից ուրարտերէնից:
- ²¹ N.V. Arutyunyan, *Korpus Urartskikh Klinoobraznykh Nadpisey* (Ուրարտական բեւեռազիր արձանագրութիւններէ լրակատար ժողովածու), Երեւան, ՀՀ ԳԱ, 2001, էջ 445:
- ²² Հմմտ. օրինակ՝ ուրարտ. *pura*, խոս. *purame* կամ *purammi* «ստրուկ» (Khachikyan, էջ 48):
- ²³ I. M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, Delmar/New York, 1984, էջ 186, n. 28:
- ²⁴ G. Bonfante, “The Armenian Family Terminology”, *Միջազգային Հայերէնագիտական Գիտաժողով. Զեկուցումներ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 26-30:
- ²⁵ Ա. Պետրոսեան, «Հայկ Նահապետը Համեմատական Առասպելաբանութեան Լոյսի Տակ. Շնորհ ի Վերուստ. Առասպել, Մէս, Պատմութիւն», *Յօդուածների ժողովածու Նուիրուած Սարգիս Յարութիւնեանի Մենդեան 80Ամեակին*, Երեւան, Վելլաս Պրինս 2008, էջ 12. նաեւ՝ A. Y. Petrosyan, “Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology”, *Journal of Indo-European Studies*, Vol. 37, 2009, Number 1 & 2, էջ 157:
- ²⁶ Նկատենք, որ Հ. Մարտիրոսեանը հայերէնի բնիկ արմատների իր հիմնարար ստուգաբանական բառարանում հաւանական է համարում Դիակոնովի տեսակէտը (H. K. Martirosyan, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 8), Leiden/Boston, Brill, 2010 էջ 25):
- ²⁷ Խոսի՝ որպէս խոսերէնի էպոնիմի վերաբերեալ տե՛ս՝ Ղափանցեան, Հայոց, էջ 114-115. նաեւ՝ Գէորգ Ջահուկեան, «Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Առաջին Գրքի Անձնանունների Լեզուական Աղբիւրները», *Պատմաբանական Հանդէս*, 1981, 3, էջ 55: Հայկի որդիների գրոյցների առասպելաբանական ակունքների եւ պատմական՝ հայ-խոսերէնարտական կապերի արտացոլումների վերաբերեալ՝ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 179. նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, Հայոց Ազգածագման Հարցեր, Երեւան, Նորավանք, 2006, էջ 61-64:
- ²⁸ G. Vil'khel'm, *Drevniy Naarod Khurrity* (Խոսերէնը. հին ժողովուրդ), Մոսկուա, Nauka, էջ 21. նաեւ՝ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 179-180:
- ²⁹ I. Gelb, *Hurrians and Subarians*, Chicago, University of Chicago Press, 1944, էջ 82:
- ³⁰ Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր, Հտր. Ա*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., էջ 414-418:
- ³¹ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 21, 65:
- ³² ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Ռ. Խաչատրեանի Ֆոնդ, FRI: 3848: Վրացական եւ հայկական հին երգերի կրկներգերում պահպանուած հինարեւելեան դիցանունների վերաբերեալ տե՛ս՝ A.S. Svanidze, “Nazvaniya Drevnevostochnykh Bogov V Gruzinskikh Pesnyakh” (Հինարեւելեան դիցանունները վրացական երգերում), *Vestnik Drevney Istorii* (Բաներ հին աշխարհի պատմութեան), 1937, 1, էջ 87-93. նաեւ՝ G.A. Kapantsyan, *Istoriko-Lingvisticheskie Raboty* (Պատմալեզուաբանական աշխատութիւններ), T. 1, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, էջ 295 f. նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, *Արամազդ. Կերպար, Պաշտամունք, Նախատիպեր*, Երեւան, Վան Արեան, 2006, էջ 57-58:
- ³³ Պետրոսեան, *Արամազդ*, էջ 11:
- ³⁴ Ա. Պետրոսեան, «Կումայրին Հայկական Լեոնաշխարհի Հնագոյն Առասպելների Համատեքստում», *Գիտական Աշխատութիւններ VII. Շիրակի Հայագիտական Հետազոտութիւնների Կենտրոն*, Գիւմրի, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2004, էջ 5-9:

- ³⁵ E. Laroche, “Glossaire de la Langue Hourrite”, *Revue Hittite et Asiatique. T. XXXIV-XXXV*, Paris, 1976-77, էջ 279:
- ³⁶ A. Petrosyan, “Otrajenie Indoeuropeyskogo Kornya *Wel- V Armyanskoy Mifologii” (Հինդեւրոպական *Wel- արմատի արտացոլումը հայկական առասպելաբանութեան մէջ), *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, 1987, 1, էջ 56-70, Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 81:
- ³⁷ Այդ կարծիքն են պաշտպանել Ա. Սէյրը, Ղափանցեանը, Դիակոնովը, տե՛ս օրինակ՝ I.M. Diakonov, “K Voprosu O Simvole Khaldi” (Ոսարդի խորհրդանշի հարցի մասին), *Drevniy Vostok*, 4, էջ 94:
- ³⁸ Գէորգ Զահուկեան, «Նոր Տուեալներ Հայոց Նախաքրիստոնէական Կրօնի Մասին», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1992, 1, էջ 18. նաեւ՝ Ս. Յարութիւնեան, *Հայ Առասպելաբանութիւն*, Պէյրութ, Համազգային Վահէ Սեթեան Տպարան, 2000, էջ 383-384: Արալէզների խուռիական մեկնաբանութեան անհաւանական լինելու եւ այլ ժողովուրդների առասպելներում համանման կերպարների վերաբերեալ տե՛ս՝ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 88, եղած կարծիքների յղմամբ եւ քննարկմամբ:
- ³⁹ Այս լեզուների վերաբերեալ տե՛ս օրինակ՝ Ք. Վոսկրեսի եւ Գ. Մելչերտի յոդուածները *The Cambridge Encyclopedia of World's Ancient Languages* յոդուած հանրագիտարանում:
- ⁴⁰ «Հնդ-իւթական» վարկածի պատմութեան, եղած տեսակէտների եւ յարակից հարցերի շուրջ տե՛ս՝ R. Drews (ed.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European studies Monograph No 38, Washington D. C., Institute for the Study of Man 2001:
- ⁴¹ Հեղինակի ճշգրտուած մօտեցումները համակարգուած ձեւով տե՛ս՝ նրա վերջին աշխատութեան մէջ՝ Ղափանցեան, *Հայոց*, էջ 147:
- ⁴² Զահուկեան, *Հայոց*, էջ 311. նաեւ նոյնի՝ *Հայերէնը Եւ Հնդեւրոպական Հին Լեզուները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 123 հտն.:
- ⁴³ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 147:
- ⁴⁴ Աբեղեան, *Երկեր, Հտր. Է*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 154-158:
- ⁴⁵ Ա. Պետրոսեան, «Գրախօսութիւն (Ն. Ադոնց, *Երկեր, Հտր. Ը*)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2006, 3, էջ 283-284:
- ⁴⁶ Ն. Տիրացեան, «Իւարչա Եւ Մարդուկ Աստուածների Պաշտամունքը Արարատեան Դաշտում», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2006, 2, էջ 191-192:
- ⁴⁷ Պետրոսեան, *Հայոց Ազգածագման*, էջ 47. նաեւ՝ նոյնի՝ «Խեթերէնի Հետքեր Հայկական Լեռնաշխարհի Արեւելքում Եւ Հարաւ-Արեւելքում. Ոսարդեան Զօրութեամբ...», *Յօդուածների ժողովածու Նուիրուած Բորիս Պրոտորովսկու Ծննդեան 100 Ամեակին*, Երեւան 2010, Վերաս Պպրինտ, էջ 65-77. նաեւ՝ A. Y. Petrosyan, “The Eastern Hittites in the South and East of the Armenian Highland?” *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies IV, 1* (2009), էջ 63-72:
- ⁴⁸ Այս բառերը յաճախ համարուել են իրանական, բայց մանրամասն քննութիւնը ցոյց է տալիս նրանց անատոլիական ծագումը (Լ. Յովհաննիսեան, *Հայերէնի Իրանական Փոխառութիւնները*, Երեւան 1990, էջ 224-225):
- ⁴⁹ P. Howink ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, Brill, 1961, էջ 132: Նոյն անունը յայտնի է եւ յունա-եգիպտական աւանդոյթում, որի վերաբերեալ, այս առնչութեամբ, տե՛ս՝ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 75, 100, 182: Հայ եւ լիկիական անունների առնչութեան վերաբերեալ տե՛ս՝ Զահուկեան, «Մովսէս Խորենացու», էջ 53:
- ⁵⁰ E. Laroche, “Hittite arawa- “libre,” *Latomus: Revue d’Etudes Latines*, Collection Latomus. Vol. 45, Hommage à George Dumézil, Bruxelles, 1960, էջ 124:

- ⁵¹ Պետրոսեան, Հայոց Ազգածագման, էջ 34. նաև նոյնի՝ «Երեւան Տեղանունան Մագման Շուրջ», Գիտական Զօրուածների Ժողովածու, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2006, էջ 164-171, աղբիւրների յղմամբ եւ եղած կարծիքների քննութեամբ:
- ⁵² Սեպագրում գրում է թ-ով, բայց հայերէն երբեմն գրում են նաև տ-ով:
- ⁵³ I. Karapetyan, J. Khachatryan, A. Kanetsyan, “Dourartskiy Armavir” (*Մինչուրարտական Արմաւիրը*), Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2004, 2, էջ 268-274:
- ⁵⁴ Ն. Տիրացեան, Արգիշթի/տիւրիշթի Հոգեւոր Եւ Աշխարհիկ Կառոյցների Շուրջ Ըստ Սեպագիր Արձանագրութիւնների. Հայկական Քաղաքակրթութիւնը Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Քրիստոնէութեան Ընդունումը, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., Երեւան 2000, էջ 39-42. նաև՝ I. Karapetian, *Armavir: De l’Ourartu à l’Arménie. Les Douze Capitales d’Arménie*, Marseille, Somogy, 2010, էջ 70:
- ⁵⁵ G. Tiratsyan, *Kul’tura Drevney Armenii (Հին Հայաստանի մշակոյթը)*, Երեւան, Հայկ-ՍՍՀ ԳԱ, 1988, էջ 100-101:

THE CONNECTIONS BETWEEN
ARMENIAN AND ANCIENT LANGUAGES OF ASIA MINOR
(Summary)

ARMEN PETROSYAN

The article is about common words found in the Armenian and Hattic, Hurrian, Hittite, Luvian. These languages which were used in the south and west of the Armenian Highland disappeared by the end of the 2nd Millennium BC.

The relation and influence of the Armenian with the neighbouring ancient languages of the Armenian Plateau has been at the center of attention of linguists for quite some time now. The most significant researches have been conducted by Krikor Ghapantsian, Igor Diakonov and Gevork Djahukian.

Nonetheless, the author notes that a considerable amount of new material has become available due to studies during the last two decades, which enable him to examine, suggest corrections, analyse and eventually add to the already existing material.

In this article the author examines a number of specific words which bear cultural connotations or are related to deities. Petrosyan’s comparative study leads him to conclude that traces of names Teššub/Teišeba (the Hurrian-Urartian god of storm), and its opponent the dragon Ullikummi may be found in Armenian legends and adds that the Armenain legendary figure Tork might have a Huttian-Luvian origin.